

Джерельна база

1. Українка Леся. Зібрання творів : У 12-ти т. – К : Наукова думка, 1975–1979. – Т. 10. – 1978. – 544 с.
2. Українка Леся. Зібрання творів : У 12-ти т. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 11. – 480 с.
3. Українка Леся. Зібрання творів : У 12-ти т. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 12. – 696 с.

Нестеренко А.К., асп.

ВАЛЕНТНІСНІ ОСОБЛИВОСТІ АФІКСІВ БЕЗВІДНОСНОГО СТУПЕНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

У статті з'ясовано валентнісні особливості афіксів безвідносного ступенювання прикметників української мови. Установлено залежність вибору форманта від функціонально-семантичних і частиномовних особливостей твірної основи. Доведено, що градаційні афікси можуть демонструвати широкі валентнісні зв'язки, вільно сполучаючись із різними за частиномовною належністю дериваційними основами.

Ключові слова: валентність, твірна основа, формант, словотвір, частиномовна належність.

The valency features of affixes of irrelative grade of Ukrainian adjectives are found out in the article. Dependence of choice of a formant on functional-semantic and grammatical features of the stem is ascertained. It is proved that gradational affixes can demonstrate wide valency connections, freely combined with stems which belong to different parts of speech.

Key words: valency, stem, formant, word-formation, possession to the part of speech.

В статье выяснены валентностные особенности аффиксов безотносительного ступенирования прилагательных украинского языка. Установлена зависимость выбора форманта от функционально-семантических и частеречных особенностей производящей основы. Доказано, что градационные аффиксы могут демонстрировать широкие валентностные связи,

свободно сочетаясь с разными по частеречной принадлежности деривационными основами.

Ключевые слова: валентность, производящая основа, формант, словообразование, частеречная принадлежность.

Прикметники української мови мають здатність указувати на ознаку предмета чи явища, яка часто виражається в лексемі неоднаковою мірою. У той час як одні ад'єктиви передають ознаку, концентрація якої є нормою, інші характеризуються кількісно неоднорідним її вмістом, який може бути збільшеним або зменшеним порівняно з цією нормою. В українській мові кількісний вияв ознаки в предметі може передаватися за допомогою різних лексичних засобів, зокрема ад'єктивів безвідносного ступенювання, що належать до категорії кількісної градації ознаки (або безвідносної міри якості). Ця категорія вказує на ступінь вмісту ознаки в предметі й базується на виділенні збільшеного (надмірного) та зменшеного (недостатнього) ступенів вияву ознаки порівняно з нормою (помірним, або нейтральним ступенем) [8, с. 5; 5, с. 12]. Крім того, до таких, що можуть передавати кількісний вияв ознаки, ми відносимо також прикметники зі значенням суб'єктивної оцінки, оскільки вони подекуди також набувають додаткової семантики градації (*ледаченький* – *трохи ледачий*, *дрібнюсінький* – *пестл. Дуже дрібний, гарнісінький* – *дуже гарний, поганесенький* – *розм. Не дуже гарний*).

Творення ад'єктивів безвідносного ступенювання може відбуватися двома способами: синтетичним (додаванням до твірної бази градаційних формантів або суфіксів суб'єктивної оцінки: *червонуватий, товстезний, дороженький, надвисокий, напівсухий*) та аналітичним (шляхом підсилення або послаблення семантики ад'єктива помірного ступеня за допомогою кількісно-якісних прислівників: *досить веселий, занадто солодкий, не дуже високий, надзвичайно смачний, трохи зелений, винятково важливий* тощо). Зауважимо, що синтетичний спосіб творення прикметників кількісної градації ознаки є більш поширеним в українській мові [1, с. 123]. Крім того, важливим у творенні прикметників безвідносного

ступенювання є функціонально-семантичний характер твірної бази та її частиномовна належність, оскільки різні форманти мають здатність додаватися лише до основ певного типу, тобто йдеться про валентнісні особливості афіксів кількісного вияву ознаки.

Термін «валентність» може стосуватися одиниць різних мовних рівнів. Розрізняють валентнісні особливості словозміни, формо- та словотворення, а також особливості на рівні фонем, граматичних морфем і формантів [10]. Л.В. Щигло, посилаючись на М.Д. Степанову, тлумачить *валентність* як сполучуваність мовних одиниць одного рівня [10]. Як слушно зауважує О.В. Меркулова, «...вибір сполучуваних морфів зумовлюється їх значенням. Саме семантичні обмеження визначають, чи є в принципі сумісними ті чи інші значення, чи відповідає цьому сполученню значень той чи інший феномен зовнішньої дійсності» [7, с. 88]. Таким чином, маємо на увазі сполучуваність різних за семантикою, функціональними властивостями та частиномовною належністю твірних баз лише з окремими формантами [9, с. 130].

Незважаючи на те, що категорія кількісної градації ознаки є об'єктом багатьох наукових досліджень, питанню сполучуваності формантів із різними типами твірних основ, на жаль, присвячено невелику кількість наукових розвідок. Валентнісні можливості формантів вивчаються в роботах І.І. Ковалика, В.О. Горпинича, М.Д. Степанової, Л.П. Дідківської, Ж.В. Колоїз та ін. Відзначимо, проте, що автори, торкаючись загальних питань словотвору, здебільшого не звертають уваги на проблеми, пов'язані зі сполучувальними можливостями афіксальних морфем із семантикою кількісного вияву ознаки. Найбільш ґрунтовною нам видається робота «Словотвір сучасної української літературної мови» за редакцією М.А. Жовтобрюха [9]. Розглядаючи творення ад'єктивів безвідносного ступенювання (у роботі застосовується термін «семантично спеціалізовані якісні прикметники»), автори наголошують на існуванні трьох типів твірних основ (іменникового, дієслівного та прикметникового), до кожного з яких можуть приєднуватися лише конкретні градаційні

форманти [9, с. 129-130]. Проте проаналізований нами фактичний матеріал засвідчує, що творення прикметників безвідносного ступенювання можливе в поодиноких випадках і від інших типів твірної бази. Зауважимо також, що в роботі за редакцією М.А. Жовтобрюха вказано на валентнісні можливості лише окремих формантів безвідносного ступенювання. Тому, на наш погляд, особливості валентності афіксів безвідносного ступенювання є актуальними в сучасному мовознавстві та потребують більш детального висвітлення.

Отже, **мета статті** – з'ясувати валентнісні особливості афіксів, що беруть участь у творенні ад'єктивів із градаційним значенням, установити залежність вибору форманта від функціонально-семантичного характеру та частиномовної належності дериваційної бази.

У творенні прикметників безвідносного ступенювання синтетичним способом простежуємо певну закономірність, яка полягає в тому, що різні градаційні форманти у переважній більшості випадків мають здатність сполучатися лише з певним типом твірних основ. Так, одні афікси можуть приєднуватися тільки до дієслівних основ, інші – до прикметникових, або виключно до основ іменників. Зважаючи на це, розрізняємо віддієслівні, відприкметникові та відіменникові ад'єктиви безвідносної міри якості.

Зауважимо, що сполучувальні можливості формантів зі значенням кількісного вияву ознаки є широкими, а отже, деякі афікси мають здатність приєднуватися до різних за частиномовною належністю, функціональними особливостями та семантикою основ. Подекуди важко встановити, поєднання з яким типом твірної бази є для форманта основним.

Найбільшою продуктивністю під час творення ад'єктивів безвідносного ступенювання відзначаються прикметникові та іменникові твірні бази, меншою – дієслівні. Фіксуємо також поодинокі випадки відзайменникових, відчислівникових і відприслівникових прикметників. Таких одиниць небагато, вони функціонують переважно в розмовному мовленні, проте, на нашу думку, їх також необхідно залучати до аналізу, оскільки

наявність таких лексем указує на широкі сполучувальні можливості градаційних афіксів.

Дослідження словотвірних особливостей прикметників безвідносного ступенювання доводить, що найбільша кількість формантів має здатність поєднуватися з **прикметниковою** твірною базою. Деякі афікси сполучаються виключно з ад'єктивними твірними основами. Зокрема, ідеться про суфікс **-усіньк-**, який відзначається малою продуктивністю й функціонує в невеликій кількості лексем розмовного характеру (*гарний – гарнюсінький, дрібний – дрібнюсінький, худий – худюсінький, тонкий – тонюсінький*). Крім цього суфікса, формантами, що додаються виключно до основ прикметників, є також постпозиційні елементи **-езн-** (*старий – старезний, глибокий – глибочезний, здоровий – здоровезний*), **-елезн-** (*товстий – товстелезний*), **-уч-** (*скупий – скупучий, поганий – поганючий, старий – старючий*), **-ач-** (*добрий – добрячий*) та **-ащ-** (*путний – путящий*), які відзначаються малопродуктивністю й часто функціонують у поодиноких лексемах. Зокрема, суфікс **-елезн-** ми зафіксували лише в ад'єктивах *довжелезний, товстелезний* та *важелезний*, **-ач-** – у прикметнику *добрячий*, **-ащ-** – у лексемах *добрящий* та *путящий*.

В українській мові існують також афікси, які можуть поєднуватися не лише з прикметниковими, але й з іншими типами твірних основ. Найпоширенішим серед таких формантів є суфікс **-еньк-** (*скромний – скромненький, сивий – сивенький, гарний – гарненький, широкий – широченький, дурний – дурненький, червоний – червоненький*), який також може бути засобом творення ад'єктивів безвідносного ступенювання від займенникових основ (*отакий – отакенький, весь – всенький* або *усенький*). Проте таких одиниць небагато, і вони утворюються від займенників прикметникового типу. Отже, формант **-еньк-** на позначення кількісного вияву ознаки насамперед може поєднуватися з прикметниковими твірними базами.

Не меншою продуктивністю відзначається й суфікс **-уват-**, який також має здатність сполучатися не тільки з

ад'єктивними (*кислий* – *кислуватий*, *сизий* – *сизуватий*, *рудий* – *рудуватий*, *малий* – *малуватий*, *боязкий* – *боязкуватий*), але й із субстантивними твірними базами (*вузол* – *вузлуватий* («Який має багато сучків»), *зморшка* – *зморшкуватий* («Вкритий зморшками»).

У відприкметниковому творенні лексем безвідносного ступенювання беруть участь й інші менш продуктивні форманти, зокрема суфікси *-есеньк-* (*старий* – *старесенький*, *чистий* – *чистесенький*, *вірний* – *вірнесенький*) та *-ісіньк-* (*прямий* – *прямісінький*, *чужий* – *чужісінький*, *голий* – *голісінький*). У поодиноких випадках ці афікси можуть також утворювати ад'єктиви кількісної градації ознаки від інших за частиномовною належністю основ. Так, фіксуємо відзайменникову лексему *отакесенький* (від *отакий*) та відчислівникову *однісінький* (від *один*).

Здатність поєднуватися як із ад'єктивними, так і з іншими типами твірних баз мають також форманти *-ущ-*, *-енн-*, *-ав-*, *-аст-* тощо. Так, *-ущ-* (*-ющ-*) (*хитрий* – *хитрющий*, *старий* – *старющий*, *жирний* – *жирнющий*, *ситий* – *ситющий*) та *-енн-* (*товстий* – *товстенний*, *широкий* – *широченний*, *страшний* – *страшенний*) можуть утворювати лексеми від дієслівних основ (*загребущий*, *неоціненний*), хоча цей процес є непослідовним і непоширеним.

Відзначаємо широкі валентнісні можливості суфіксів *-ав-* (*-яв-*) і *-аст-* (*-яст-*), оскільки вони можуть вільно додаватися як до прикметникових (*зелений* – *зеленавий*, *темний* – *темनावий*; *сивий* – *сивастий*, *довгий* – *довгастий*, *круглий* – *круглястий*), так і до іменникових твірних баз (*кістка* – *кістлявий*, *груди* – *грудастий*).

Нерідкісними є випадки творення лексем кількісної градації ознаки за допомогою префіксів, які додаються виключно до прикметникових твірних баз. Це зумовлено тим, що препозиційний формант може приєднуватися до всього слова, не маючи здатності переводити одну частину мови в розряд іншої. У творенні ад'єктивів із градаційною семантикою беруть участь такі власне українські префікси, як *за-* (*запізній*, *задовгий*, *завузький*), *пре-* (*пребагатий*, *предобрий*, *превеликий*,

*превелебний, престашиний, пра- (прастарий, прадавній), все- (всевадний, всемогутній, всесильний), над- (наддалекий, надчистий, надважкий, надпотужний), а також префікси іншомовного походження гіпер- (гіперзвуковий, гіперважливий, гіперчутливий), архі- (архінадійний, архіскладний, архіважливий), ультра- (ультракорисний, ультрамодний, ультракороткий), екстра- (екстраординарний) та супер- (супертвердий, супереластичний, суперважкий). Фіксуємо також поодинокі випадки додавання префікса зі значенням збільшеного вияву ознаки до основ відносних прикметників: слов'янський – **праслов'янський** («Належний до найдавнішого, спільного для всіх слов'ян періоду їхньої історії»), африканський – **панафриканський** («Що стосується всієї Африки, усіх африканських країн»).*

В українській мові існує низка прикметників кількісної градації ознаки, утворених від ад'єктивів, які вже мають афікси безвідносного ступенювання або ж омонімічні до них форманти: *білявий – білявенький, синюватий – синюватенький, золотастиий – золотастьенький, чубатий – чубатенький*. Цей процес не є рідкісним, а такі утворення функціонують переважно в розмовному мовленні. Крім суто градаційної семантики, вони мають ще і яскраво виражене додаткове значення, що вказує на суб'єктивне ставлення мовця до предмета чи явища. Градаційна семантика форманта **-еньк-** у таких лексемах, на наше переконання, нейтралізується, набуваючи суто емоційно-експресивного значення, у той час як значення кількісного вияву ознаки в прикметнику передається за допомогою форманта, наявного у твірному слові.

Фіксуємо, проте, лексеми, які мають у своєму складі одразу кілька формантів безвідносного ступенювання. Ідеться про конфіксальне поєднання префікса **пре-** із градаційним суфіксом (*страшний – престашений, довгий – предовжелезний, високий – превисоченний, поганий – препоганющий*). Ми наголошуємо саме на конфіксальному творенні згаданих лексем, оскільки таке поєднання префікса **пре-** з градаційними суфіксами є поширеним у мові, а самі ад'єктиви мають дефініції

«надзвичайно страшний», «надзвичайно довгий», «надзвичайно високий» та «підсил. до поганий» відповідно.

Прикметники зі значенням кількісної градації ознаки зрідка утворюються від лексем, що вже мають афікси співвідносної міри якості: *кращий – кращенький, найменший – найменшенький*. Зауважимо, що семантику словотвірного форманта в таких лексемах не можна характеризувати як градаційну. Ідеться про суто пестливе значення суфікса *-еньк-*. Значення найвищого ступеня вияву ознаки в таких лексемах має твірний прикметник у формі суперлатива (зауважимо, що ступені порівняння ад'єктивів української мови також можуть указувати на кількісний вияв ознаки).

Відсубстантивне творення лексем кількісної градації ознаки є менш поширеним. Від іменників у більшості випадків можна утворити ад'єктиви безвідносного ступенювання із семантикою кількісного вияву ознаки стосовно не всього предмета, а лише його частини. Найпродуктивнішим серед формантів, які беруть участь виключно у відсубстантивному творенні згаданих прикметників, є суфікс *-ист-* (*плечистий – із широкими плечима, м'язистий – з великою кількістю м'язів*). Семантики збільшеного вияву ознаки стосовно частини предмета прикметники набувають, поєднуючись також і з суфіксами *-ат-* та *-аст-* (*горб – горбатий, вуха – вухатий, язик – язикатий; борода – бородастий, брови – бровастий*).

Фіксуємо також відіменникові прикметники безвідносного ступенювання, які передають кількісний вияв ознаки щодо всього предмета. Зокрема, це лексеми із суфіксом *-овит-* (*сік – соковитий, гроші – грошовитий, праця – працювитий, дощ – дощовитий, гонор – гоноровитий*) та поодинокі ад'єктиви з формантом *-уват-* (*зморшка – зморшкуватий, вузол – вузлуватий, сук – сучкуватий*). Зазначимо, що в більшості випадків *-уват-* реалізує семантику подібності, не вказуючи на кількісний вияв ознаки (*крейдуватий – схожий на крейду, піскуватий – структурою схожий на пісок*).

У **віддієслівному** творенні лексем безвідносного ступенювання можуть брати участь лише суфікси *-ач-* (*терпіти – нетерплячий, гуляти – гулячий*), *-ащ-* (*гуляти –*

гуля^ючий, завал^ютися – завал^ючий), **-уч-** (стрибати – стриб^учий, балакати – балаку^чий), **-ущ-** (загрібати – загребу^ючий), **-(а)нн-** (благати – невблаганний, сказати – несказаний) та **-енн-** (оцінити – неоцінений, злічити – незлічений). Усі ці форманти є малопродуктивними, більшість із них має здатність утворювати прикметники безвідносного ступенювання й від ад'єктивних основ (зокрема суфікси **-ач-, -ащ-, -уч-, -ущ-** та **-енн-**, при цьому для двох останніх сполучуваність із прикметниковими твірними базами є основною). Нагадаємо також, що суфікси **-(а)нн-** та **-енн-** можуть входити до складу конфіксів, поєднуючись із попереднім елементом **не-** (неоцінений, невблаганий), хоча фіксуємо й поодинокі приклади без нього (стараний).

Досить уживаними, хоча й нечисленними, є випадки творення ад'єктивів із семантикою градації ознаки від інших типів твірних основ: **займенникової** (отак^{ий} – отакенький, отакенний, отакесенький; сам – самісінький, саменький; нічого – нічогенький, весь – всенький (або усенький), жоден – жоднісінький) та **числівникової** (один – однісінький, оденький). Такі мовні одиниці вживаються переважно в розмовному стилі й мають просторічний характер. Зауважимо, що в окремих джерелах ідеться також про відприслівникову мотивацію прикметників безвідносного ступенювання. Зокрема, в роботі Р.В. Бесаги ад'єктив *хутесенький* визначається як «відприслівникового походження» [2, с. 134].

Можемо констатувати, що існує взаємозв'язок між частиномовною належністю твірної основи та формантом, який бере участь у творенні прикметників безвідносного ступенювання. Так, до прикметникових основ можуть додаватися лише форманти **-уват-, -езн-, -елезн-, -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-** тощо, а також усі префікси, до іменникових – **-ист-, -ат-, -аст-, -овит-** та **-уват-**, до основ дієслів – **-ач-, -ащ-, -уч-, -ущ-, -(а)нн-** та **-енн-**. Градаційні афікси при цьому демонструють подекуди широкі валентнісні зв'язки, вільно сполучаючись із різними за частиномовною належністю твірними основами. Зокрема, це стосується суфіксів **-уват-, -ущ-, -енн-, -аст-, -ач-** та **-ащ-**. Фіксуємо також низку лексем,

які мають у своєму складі два градаційні форманти, тобто утворені конфіксальним способом (поєднанням градаційних префікса та суфікса) або ж шляхом додавання до прикметника безвідносного ступенювання суфікса **-еньк-** (семантику якого в такому випадку встановити важко). Градаційна семантика суфікса **-еньк-** може подекуди нейтралізуватися, зокрема, у відад'єктивних лексемах у формі вищого та найвищого ступенів порівняння. Як бачимо, форманти безвідносного ступенювання характеризуються широкими валентнісними особливостями, які потребують подальшого вивчення.

1. Безпояско О.К. Морфеміка української мови / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська. - К. : Наук. думка, 1987. – 212 с. 2. Бесага Р.В. Нестандартизовані елементи в українській літературній мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Бесага Романа Василівна. - Ужгород, 1996. – 202 с. 3. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія : навч. посібник / В.О. Горпинич. — К. : Вища шк., 1999. - 207 с. 4. Дідківська Л.П. Словотвір, синонімія, стилістика / Л.П. Дідківська, Л.О. Родніна. - К. : Наук. думка, 1982. - 172 с. 5. Марчук Л.М. Категорія градації в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Марчук Людмила Миколаївна. - Київ, 2008. – 32 с. 6. Марчук Л.М. Суфікс-градатор в українській літературній мові / Людмила Марчук // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Сер. Філологія. - 2009. - Вип. 11. – С. 70-75. 7. Меркулова О.В. Валентність іменникових конфіксальних морфем у середньоукраїнській мові XVI – П.П. XVII століть / Меркулова О.В. // Вісник Запорізького державного університету. - 2001. - №4. - С. 88-90. 8. Олійник С.Є. Парадигматика категорії безвідносної міри ознаки в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Олійник Світлана Євгенівна. - Дніпропетровськ, 2001. – 13 с. 9. Словотвір сучасної української літературної мови / Г.М. Гнатюк, К. Г. Городенська, А.А. Грищенко, та ін. ; за ред. М.А. Жовтобрюха. - К. : Наук. думка, 1979. – 408 с. 10. Щигло Л. В. Валентностные свойства глагольных основ с категориальным значением активного движения в современном немецком языке / Щигло Лариса Владимировна. - Режим доступу до статті : <http://www.alba-translating.ru/index.php/ru/articles/2012/shiglo.html>